

4981

۵۰۰

۱

۲۳۲

دارالحدیث

فیه سبک و قیام

www.ketab.ir

سرشناسه: طالقانی، سید حسن ۱۳۵۵ -

عنوان و نام پدیدآور: آموزه امر بین امرین در اندیشه امامیه نخستین / سید حسن طالقانی.

مشخصات نشر: قم: موسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث. سازمان چاپ و نشر، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری: ۲۳۲ ص.

فروست: بی‌وهشکده کلام اهل بیت: ۱۸.

شابک: 5 - 033 - 207 - 622 - 978 ISBN

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: کتاب: ص ۲۱۳.

یادداشت: نامه.

موضوع: امر بین امرین

موضوع: Amr Bayn al-Amrayn*

موضوع: جبر و اختیار

موضوع: Free will and determinism

موضوع: جبر و اختیار -- جنبه‌های قرآنی

موضوع: Free will and determinism -- Quranic teaching

شناسه افزوده: دارالحدیث. مرکز چاپ و نشر

رده بندی کنگره: ۱۳۹۷ ط ۲۱۸ / ۶ / ۲۱۹ BP

رده بندی دیویی: ۲۹۷ / ۴۶۵

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۵۵۴۶۵۹۸

آموزه امر بین امرین

در اندیشه امامیه نخستین

سید حسن طالقانی

آموزه امر بین امرین در اندیشه امامیه نخستین

سید حسن طالقانی

تهیه: پژوهشکده کلام اهل بیت (ع) : ۱۸ /

ویراستار: طلیعه ربانی

صفحه آرا: محمد حسینی

طراح جلد: حسن فرزنانگان

ناشر: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث

چاپ: اول / ۱۳۹۸

چاپخانه: دارالحدیث

شمارگان: ۵۰۰

قیمت: ۲۸۰۰۰ تومان

دفتر مرکزی: قم، میدان شهدا، خیابان معلم، پلاک ۱۲۵ تلفن: ۳۷۷۴۰۵۲۳ - ۰۲۵ / فاکس:

۳۷۱۸۵ / ۴۲۶۸ / ص.ب. ۰۲۵ - ۳۷۷۴۰۵۷۱

نمایشگاه دائمی علوم حدیث (قم، خیابان معلم) تلفن: ۳۷۷۴۰۵۴۵ - ۰۲۵ / فروشگاه شماره «۲»

(قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه اول، پلاک ۲۹) تلفن: ۳۷۸۴۲۳۰۹ - ۰۲۵ /

۳۷۸۴۲۳۱۰ - ۰۲۵

فروشگاه شماره «۳» (شهر ری، حرم حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) درب شرقی ۷) تلفن:

۵۵۹۵۲۸۶۲ - ۰۲۱

فروشگاه شماره «۴» (شهر ری، حرم حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) درب جنوبی) تلفن:

۵۱۲۲۴۴۹۳ - ۰۲۱

<http://darolhadith.ir>

darolhadith.20@gmail.com

ISBN: 978 - 622 - 207 - 033 - 5

<http://shop.darolhadith.ir>

* کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

۱۳۰۱۴۹۸۰۰۱۰۱۲

فهرست مطالب

۹.....	سخن پژوهشگر
۱۳.....	پیش گفتار
۲۵.....	فصل اول: مسئله فاعلیت، ریشه ها و رویارویی ها
۲۵.....	درآمد
۲۶.....	ریشه های تاریخی مسئله
۳۰.....	ریشه های مسئله در سنت و متون اسلامی
۳۰.....	ریشه های اندیشه جبرگرا در سنت اسلامی
۳۰.....	قرآن کریم
۳۰.....	الف. اراده
۳۳.....	ب. مشیت
۳۷.....	ج. امر
۳۸.....	د. تقدیر
۳۹.....	ه. قضا
۴۰.....	روایات
۴۲.....	ریشه های اندیشه تفویض گرا در سنت اسلامی
۴۴.....	رویارویی ها و پیدایش نظریه های کلامی

۴۵.....	نظریه‌های جبرگرا
۴۵.....	مفهوم و ماهیت جبر
۴۶.....	باور به قدر شاخصه جبرگرایی
۴۹.....	خلق اعمال مؤلفه دیگری در نظریه‌های جبرگرا
۵۲.....	مصادیق جبرگرایی
۵۵.....	نظریه‌های تفویض گرا
۵۵.....	ماهیت و معای تفویض
۵۹.....	قدریه و تقابل با جبرگرایی
۶۲.....	مصادیق مفروضه و جریان‌های تفویض گرا
۶۵.....	جمع‌بندی
۶۷.....	فصل دوم: ظهور نظریه امر بین امرین
۶۷.....	ریشه‌های تاریخی نظریه تا برآمدن اصطلاح «امر بین امرین»
۶۹.....	طرح اصطلاح امر بین امرین
۷۷.....	دشواری فهم نظریه امر بین امرین
۸۱.....	تبیین اجمالی نظریه «امر بین امرین»
۸۱.....	نفی جبر و نفی تفویض، اصل حاکم در اندیشه اهل بیت علیهم‌السلام
۸۲.....	نفی جبر در روایات اهل بیت علیهم‌السلام
۸۶.....	نفی تفویض در روایات اهل بیت علیهم‌السلام
۹۰.....	مبانی نظریه امر بین امرین
۹۰.....	استطاعت
۱۰۰.....	حاکمیت مشیت و اراده الهی
۱۱۱.....	تبیین نظریه امر بین امرین بر پایه مبانی
۱۲۰.....	جمع‌بندی

۱۲۳	فصل سوم: نظریه امر بین امرین در اندیشه امامیه
۱۲۳	درآمد
۱۲۵	نظریه امر بین امرین در مدرسه کلامی کوفه
۱۲۸	استطاعت و قدرت بر فعل
۱۳۱	نظریه زراة بن أعین
۱۳۵	نظریه هشام بن حکم
۱۳۸	حاکمیت مثبت و ارادة الهی
۱۴۱	نفی جبر و تنویض و بیان امر بین امرین
۱۴۷	نظریه امر بین امرین پس از افول مدرسه کوفه
۱۴۷	احمد برقی و کتاب المحاسن
۱۵۰	علی بن ابراهیم و تفسیر قمی
۱۵۳	نوبختی
۱۵۴	کتاب فقه الرضا
۱۵۶	کلینی و کتاب الکافی
۱۵۸	شیخ صدوق
۱۶۰	جمع بندی
۱۶۳	فصل چهارم: امر بین امرین در مقایسه با نظریه های رقیب
۱۶۳	درآمد
۱۶۲	مبانی و مؤلفه ها
۱۶۴	ارادة الهی
۱۷۱	تکلیف
۱۷۴	عدالت الهی

۱۷۸	حسن و قبح
۱۸۰	استطاعت
۱۸۹	پیامدها و آثار
۱۹۰	هدایت و ضلالت
۱۹۷	توفیق و خذلان
۲۰۲	استدراج
۲۰۲	جمع بندی
۲۰۴	خاتمه
۲۱۳	کتابنامه
۲۲۵	نمایه اعلام

سخن پژوهشگر

شیعه امامیه با بهره‌مندی از مکتب گران سنگ اهل بیت (علیهم‌السلام) و با تکیه بر معارف اصیل قرآن کریم، پیشینه‌ای بر پایه افتخارآمیز در پاسداری از دستاوردهای والای قرآن کریم و رسول گرامی (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) بر جای گذاشته و پیشاهنگی خود را در پاسداری و گسترش اسلام اصیل نشان داده است. اما متأسفانه دشمنان از دیرباز با کینه‌توزی و کوتاه‌اندیشی تمام همت خویش را در پوشاندن چهره اسلام اصیل به کار گرفته‌اند و با بهره‌مندی از ابزارهای مختلف و پوشاندن حقایق آشکار تاریخی تلاش می‌کنند تا چهره واقعی مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) را مخدوش و مسخ کنند، تصویری ناقص و غیر واقعی از اندیشه تشیع و پیروان مکتب اهل بیت ارائه دهند. این تلاش نامبارک بسیاری از منابع و مصادر نخستین تاریخی و فرقه‌نگاری را نیز منسوخ خود گرفت و اسنادی غیر واقعی از تاریخ اسلام و تشیع پدید آورد که پاک کردن آن به سادگی میسر نیست.

از سوی دیگر، عناصر مختلف سیاسی، اجتماعی، جغرافیایی و فرهنگی در طول تاریخ تشیع در اندیشه شیعه و کیفیت بیان آن در محیط‌های مختلف تأثیر گذاشته، سبب پیدایش قرائت‌های مختلف از نظام تفکر شیعی شده است؛ از این رو، بازخوانی و بررسی معارف و اندیشه‌های امامیه در طی دوره‌های مختلف تاریخی و

در نهایت، بازیابی و فهم عمیق معارف اهل بیت علیهم السلام ضروری به نظر می‌رسد. اکنون که بسیاری از مردم جهان و نخبگان به شناخت فرهنگ اهل بیت علیهم السلام روی آورده‌اند و مخالفان نیز از روی کینه‌ورزی و بدخواهی برای خاموش کردن این نور الهی به شبهه‌افکنی و تیره‌سازی فضای گفت‌وگوی علمی امید بسته‌اند، و از سوی دیگر، در دهه‌های اخیر فرصتی برای شیعیان فراهم آمده تا با شناساندن خویش، مکتب اهل بیت علیهم السلام را از مظلومیت و مهجوریت به‌در آورده، زمینه‌آشنایی و راهیابی بسیاری را به آموزه‌های ناب قرآنی فراهم سازند، شایسته است اقدامی اساسی و برنامه‌ریزی روشمند و علمی در تبیین اصول و مفاهیم پایه در مدرسه اهل بیت علیهم السلام و احیای میراث فکری ایشان در حوزه مباحث اعتقادی تدارک شود. بدیهی است که برای این منظور باید مسئله‌های فراوانی را به بحث گذاشت و موضوعات بسیاری را با دست‌آورد تحقیق سپرد. این حرکت به دلیل گستردگی موضوعات و کمبود امکانات، نیازمند برنامه‌ریزی دقیق و جامع است و تنها با همت و هماهنگی مؤسسات و محققان برجسته امکان‌پذیر است.

پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام دقیقاً بر اساس همین نگرش و تحلیل شکل گرفت تا قفل غفلت و غبار تغافل را از اندیشه شیعیان ببرد و آوازه‌های گران‌سنگ قرآن و اهل بیت علیهم السلام را به‌دور از پرده پندار مخالفان و فراتر از دست‌اندازی ناآگاهان، معرفی کند. بر این اساس، پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام پژوهش‌های زمینه‌های مرتبط با معارف بنیادین اسلامی را از اهداف اساسی خویش می‌داند و بدین منظور بازخوانی اندیشه‌های امامیان نخستین - به‌ویژه اصحاب امامیه در درون خصوصاً - را در کنار پژوهش‌های بنیادین در معارف اعتقادی کتاب و سنت، از وظایف اصلی خود تلقی می‌کند.

از جمله موضوعاتی که شایسته است در اندیشه امامیان نخستین بازخوانی و با تقریرهای متأخرتر مقایسه شود، مباحث مرتبط با حوزه فاعلیت اختیاری انسان

است. در این میان، نظریه امر بین امرین به عنوان راه حل و نظریه اختصاصی اهل بیت علیهم السلام جایگاه ویژه‌ای دارد و از آنجا که این نظریه در طول تاریخ تشیع و از سوی اندیشوران امامیه تقریرهای مختلفی پیدا کرده است، بازخوانی این نظریه توجه به ریشه های تاریخی پیدایش مسئله و نظریه های رقیب می تواند به نیکی روایات پنهان این نظریه را آشکار و تأثیر و تأثرهای احتمالی اندیشه ها از یکدیگر را برتاب دهد.

کتاب پیش رو که به همت یکی از اعضای هیئت علمی پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام به تحقیق و نگارش درآمده است با موضوع «بازخوانی نظریه امر بین امرین» بخشی از کلان پروژه «بازشناسی اندیشه کلامی امامیه در دوره نخستین» است. این پژوهش با آثار دیگری که در سایر عناصر معرفتی شیعه سامان یافته است، تکمیل خواهد شد و در نهایت، تقریر جامعی از اندیشه کلامی امامیه - پیش از ورود اندیشه های فلسفی و عرفانی - ارائه خواهد داد.

در پایان بر خود فرض می دانیم از همه کسانی که این پژوهشکده را در تبیین ابعاد معرفتی اهل بیت علیهم السلام مدد می رسانند، قدر دانی کنیم. از رئیس محترم پژوهشگاه قرآن و حدیث حضرت آیت الله ری شیرازی که بردبارانه و گشاده دست همه امکانات لازم را برای این خدمت علمی و معنوی فراهم ساخته اند و نیز قائم مقام محترم پژوهشگاه جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر رحمانی برنجکار و مدیران و همکاران ارجمندشان که بیشترین سهم را در این میان برعهده داشته اند از معاون محترم پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر اکبر اقوام کرباسی و از نویسندگان محترم کتاب، جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر سید حسن طالقانی، قدر دانی و سپاسگزاری می کنم و توفیقات بیشتر ایشان را خواستارم.

همه توفیقات را تنها به لطف حضرت حق تعالی می دانیم و بر این نعمت، سر

سپاس و ستایش بر آستان جلال او می‌ساییم و سایه عنایت مولایمان حضرت ولی عصر (عج) را بزرگ‌ترین سرمایه برای به انجام رساندن رسالت بزرگ پاسداری از معارف مکتب وحی می‌شماریم.

محمد تقی سبحانی

رئیس پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم‌السلام

www.ketab.ir

پیش‌گفتار

تبیین صحیح از فاعلیت انسان و ارتباط آن با فاعلیت خداوند، از دغدغه‌های دیرین اندیشمندان و الهی‌دانان بوده است. ارتباط عمیق و پیچیده این موضوع با سایر موضوعات الهیاتی سبب می‌شود هرگونه جهت‌گیری در این موضوع، تفسیری متمایز از نظام الهیاتی به دست دهد. به گونه‌ای که ممکن است الهیات تکلیف محور را با چالش مواجه کند و نظام مبتنی بر پاداش و جزا را نامفهوم سازد و یا بر عکس، تمام حیات دنیوی و اخروی را بر پایه تلاش آزادانه انسان تفسیر نماید. اما با وجود اهمیت ویژه این موضوع و علی‌رغم تلاش‌های گسترده اندیشمندان، هنوز در یافتن پاسخی صحیح اختلاف وجود دارد و ما در جست‌وجوی پاسخی عقلانی، قانع‌کننده و البته متکی بر منابع وحیانی هستیم.

در اندیشه اسلامی، ظواهر متون مقدس (قرآن و سنت نبوی) خداوند را مبدء معرفی کرده و بر دو ویژگی آزادی و شمولیت اراده خداوند و همچنین وجود نظام تقدیر دلالت دارد. در سنت جاهلی نیز حاکمیت تقدیر و اندیشه جبرگرایی رواج داشت و از همین‌رو ظواهر موجود در کتاب و سنت - در یک برداشت سطحی و با تکیه بر همان فرهنگ پیشین جاهلی - مستند جبرگرایان قرار گرفت. پاره‌ای از انگیزه‌های سیاسی نیز به این تفکر دامن زد و فرهنگ حاکمیت تغییرناپذیر تقدیر را

تبلیغ و منتشر کرد. از سوی دیگر، انسان خود را مختار و دارای اراده‌ای آزاد می‌یابد؛ اصل تکلیف و ثواب و عقاب در شرایع آسمانی نیز مسئولیت افعال را بر عهده انسان گذاشته، فعل را تحت اراده و اختیار انسان معرفی می‌کند. از همین روی - این پرسش‌ها - از آغاز در بین اندیشمندان اسلامی مطرح شد که حقیقتاً چه نسبتی میان اراده خدا و اراده انسان وجود دارد؟ آیا افعال ارادی انسان نیز متعلق اراده خداست و مطابق با تقدیر پیشین واقع خواهد شد؟ اگر انسان، آزادی اراده دارد و حقیقتاً نسبت به انجام یا عدم انجام فعلی اراده می‌کند، چطور می‌توان آن فعل را متعلق اراده خداوند نیز دانست؟ و در صورت تعارض دو اراده، کدام اراده مؤثر است و سبب وقوع فعل می‌شود؟ آیا به راستی می‌توان خداوند را مرید دانست و به اراده آزاد و بی قید الهی معتقد بود و همچنان انسان را مسئول اعمال و رفتار خویش معرفی کرد؟

در این کشاکش، جریان‌های مختلف کلامی و اندیشمندان بزرگ اسلامی تئوری‌های متفاوتی را مطرح نموده و یکی از بزرگ‌ترین نزاع‌های کلامی میان فرق مختلف اسلامی پدید آمد. گروهی با تکیه بر همین ظواهر به جبر گراییدند و گروهی در مقابل، برای تأمین حریت انسان و تأکید بر نظام تکلیف، با محدود کردن اراده و فاعلیت حق تعالی نظریه‌ای ارائه کردند که نتیجه‌ای جز تفویض نداشت. اصحاب حدیث، با تمسک به ظواهر آیات و روایات در مباحثی چون اراده، مشیت، قضا و قدر، شمولیت اراده خدا و توحید در فاعلیت و خالقیت را پذیرفته و در مقابل، فاعلیت انسان را محدود و بی تأثیر دانستند. اما معزلیان بر پایه ادله عقلی و با اتکا به بخش‌های دیگری از منابع وحیانی، با مقید ساختن اراده الهی، آزادی اراده و فاعلیت حقیقی در انسان را تأکید می‌کردند. در این میان نظریه «امر بین امرین» به عنوان راه برون رفت از این مشکل تاریخی از سوی اهل بیت علیهم‌السلام ارائه شد. در این نظریه هم جبر و هم تفویض، با هر قرائتی نفی و «امر بین امرین» بر پایه مقدمات و مبانی مورد پذیرش همگان تبیین شد. متکلمان نخستین امامیه با

اخذ مبانی از امامان علیهم‌السلام به تبیین این نظریه پرداخته و تلاش گسترده‌ای در این حوزه داشتند. در نتیجه، تئوری‌ها و تحلیل‌های مختلفی پیرامون هر یک از مبانی این نظریه و در راستای تبیین و تحلیل نظریهٔ امر بین امرین، از سوی متکلمان امامیه در طول سده‌های دوم تا چهارم ابراز شد که با وجود اختلافات جزئی، در اصولی مشترک و همه در یک راستا قرار می‌گرفتند. اما در کشاکش دو قطب رقیب، مبانی اندیشهٔ امامیه به درستی تبیین و فهم نشد و امامیهٔ نخستین در تاریخ اندیشه، متهم به جبرگرایی گردید. از سوی دیگر وجود خوانش‌های متعدد و گاه متعارض از این نظریه، حقیقت این نظریه را با ابهامی تاریخی مواجه کرده است. امامیه در طول دوره‌های مختلف تاریخی و در همهٔ مدارس فکری با گرایش‌های گوناگون، امر بین امرین را شعار خود قرار داده و - به عنوان اصلی تغییرناپذیر - در تلاش برای فهم و تبیین این نظریه بوده است. اما در راستای تبیین و تحلیل این نظریه، دیدگاه‌های متفاوتی مطرح شده است که در برخی تفسیرهای ارائه شده از نظریهٔ امر بین امرین با گرایش به نظریه‌های رقیب، ماهیت این نظریه را تغییر داده و در نهایت نتیجه‌ای متمایل به جبر یا تقویض ارائه کرده است. اکنون دفع این اتهام تاریخی و نیز شناخت راه حل صحیح مسئله و تفسیر درست از نظریهٔ امر بین امرین، در گرو شناخت تاریخی چرایی و چگونگی پیدایش مسئله و پاسخ‌های تاریخی به این پرسش الهیاتی است.

دیدگاه امامیهٔ نخستین تا پیش از نفوذ و گسترش اندیشهٔ اعتزلی، نزدیک‌تر به دیدگاه اهل بیت علیهم‌السلام بوده است. از این رو، در این پژوهش تلاش شده با بازخوانی این نظریه در بین امامیهٔ نخستین و مقایسهٔ دیدگاه ایشان با بزرگ‌ترین دیدگاه‌های رقیب در آن عصر - یعنی اصحاب حدیث و معتزله - امتیازات این نظریه در پاسخ‌گویی به مشکل جبر و اختیار و زوایای مخفی تقریر اندیشمندان متقدم امامیه آشکار شود.

روشن است که این پژوهش، رویکردی تاریخ‌کلامی دارد و به بررسی یکی از

مهم‌ترین موضوعات کلامی در چهار سده نخست اسلامی خواهد پرداخت. مسئله اصلی این پژوهش - بر خلاف پژوهش‌های کلامی - استنباط و اجتهاد در یک موضوع اعتقادی نیست و از همین رو به دنبال ارائه دلایل عقلی و نقلی برای اثبات یک باور نخواهد بود. این پژوهش تلاش می‌کند سیر پیدایش یک مسئله کلامی و سپس پاسخ‌هایی را که این مسئله در تاریخ اندیشه اسلامی و به ویژه در اندیشه امامیه داشته است، مستند به منابع تاریخی و غیر تاریخی نشان دهد.

به خوبی می‌دانیم در مطالعات و پژوهش‌هایی که با تاریخ اندیشه مرتبط است، منابع مختلفی مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرد. برای نمونه، در یک پژوهش تاریخ کلامی به غیر از منابع کلامی باید از منابع تاریخی، رجال، فهرستی، حدیثی، فرق و مقالات نگاری نیز استفاده شود. متون حدیثی در پژوهش‌های تاریخ اندیشه، نه به عنوان متن دینی، بلکه به عنوان متونی تاریخی که نشان‌دهنده اندیشه راویان آن روایات هستند، منابع ارزشمندی برای مطالعه خواهند بود. هرچند در تمامی این منابع، احتمال خطا و اشتباه یا جعل و دروغ‌پردازی با انگیزه‌های مذهبی، سیاسی و... وجود دارد، ولی نمی‌توان هیچ‌یک از آنها را نادیده انگاشت، بلکه در مواردی حتی روایت مجعول و دروغین می‌تواند سند مهمی در نشان دادن یک اندیشه در تاریخ فکر باشد. با این همه، بهترین راه برای رسیدن به نتیجه‌ای قابل دفاع، جمع‌قراین و شواهد و تحلیل و بررسی انتقادی آنهاست. قراین و شواهد بیرونی مانند وجود انگیزه برای جعل یا عدم وجود چنین انگیزه‌هایی در گزارش‌های موجود، یا وجود قراین تاریخی مرتبط برای اثبات یا رد یک گزارش، به تحلیل نهایی کمک خواهد کرد.

از آنجا که پژوهش حاضر به بازخوانی اندیشه‌ای در سده‌های نخست اسلامی می‌پردازد و منابع باقی مانده از آن دوران - به ویژه قبل از سده پنجم - بسیار اندک است، ناچار از گزارش‌های موجود در منابع باقی مانده از سده‌های چهار و پنج که

فاصله زمانی اندکی با دوران مورد نظر ما داشته‌اند، بهره برده‌ایم. مهم‌ترین منبع ما برای بازخوانی اندیشه امامیه در دوران حضور، مصادر حدیثی تدوین شده در آغاز دوران غیبت است. در حقیقت منابع حدیثی، به ضمیمه اطلاعات موجود در منابع رجال و فهرستی، منابع قابل اعتمادی است که می‌تواند پژوهشگر را به اندیشه‌های امامیه در دوران حضور نزدیک کند. روش‌شناسی راویان حدیث در آن بازه زمانی نشان می‌دهد که روایات نقل شده از سوی هر یک از راویان قابل اعتماد و توثیق شده، مورد پذیرش خود راوی بوده است. از این رو، در صورتی که دلالت حدیث کاملاً روشن باشد و استناد آن به فهم راوی نیز با مانعی مواجه نباشد، می‌توان درون‌مایه حدیث را به عنوان اندیشه و باور راوی حدیث تلقی کرد. پژوهش‌های جدید نشان می‌دهد در دوران حضور، اطمینان به صدور روایت، در نقل و کتابت حدیث، جایگاه مهمی در بین امامیه داشته است. بیشتر محدثان شیعه (به جز برخی که تنها ناقل روایت بوده و در منابع رجال و فهرستی مشخص شده‌اند) از نقل روایاتی که اطمینان به صدور آنها نداشته‌اند، خودداری می‌کردند. از این رو، نقد محتوایی در اعتبارسنجی حدیث، روشی برای حصول اطمینان به صدور روایات بود. اموری مانند فضای تقیه، اختلاف دیدگاه‌های کلامی، تفاوت سطح استعداد اصحاب و بروز جریان انحرافی غلو در شکل‌گیری این رویکرد در بین اصحاب تأثیرگذار بوده است. از جمله مهم‌ترین شواهد بر این رویکرد در بین اصحاب امامیه، شیوه آنان در عرضه روایات بر ائمه علیهم‌السلام است. همچنین اختلاف دیدگاه برخی اصحاب در مسائل اعتقادی و نقادی برخی اصحاب نسبت به میراث جریان‌های دیگر، می‌تواند شاهد دیگری بر این ادعا باشد.^۱

گزارش‌های موجود در منابع تاریخی و مقالات نگاری، نیز منبع مهم دیگری

۱. حسینی و حمادی، «جایگاه نقد محتوایی در اعتبارسنجی احادیث شیعه»، ص ۲۷-۵۲.

است که می‌توان در بررسی اندیشه‌های امامیان سده‌های نخست از آنها استفاده کرد. برای مثال کتاب مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین از ابوالحسن اشعری، در بردارنده گزارش‌های متعدد و ارزشمندی از آرا و باورهای اندیشمندان این دوره است. هرچند، وی گاه دچار خطای در فهم اندیشه‌ها و حتی اتهام‌افکنی نسبت به شیعه و معتزله شده است، ولی راستی آزمایی گزارش‌های وی با شواهد موجود در کتاب‌های دیگر و همچنین منابع حدیثی امامیه، تا حد زیادی به تحلیل درست و نزدیک، تقریباً به واقع کمک خواهد کرد. گزارش‌های موجود در منابع رجال و فهرستی و حتی کتاب‌های تاریخی نیز می‌توانند به بازیابی، بازخوانی و تحلیل اندیشه امامیه در این دوران کمک کنند.

درباره پیشینه این پژوهش باید گفت: در موضوع جبر و اختیار و تبیین نظریه امر بین امرین، آثار متعددی با رویکردهای نقلی، فلسفی و عرفانی تألیف شده است. اما بر پایه جست‌وجوی انجام شده، تاکنون کمتر پژوهشی با نگاه تاریخی به مسئله و با هدف بازشناسی ریشه‌های پیدایش آن و شناخت نظریه‌ها و دیدگاه‌های مطرح در آن دوره انجام گرفته است. بیشتر پژوهش‌های انجام شده رویکرد فلسفی - کلامی دارند و فارغ از آنچه در تاریخ طرح این نظریه گذشته است، بر پایه ادله عقلی و گاه نقلی به تبیین و دفاع از این نظریه پرداخته‌اند. آن دسته از پژوهش‌هایی هم که رویکرد تاریخی را در پیش گرفته‌اند، این اندیشه را در دوره‌های متأخرتر که کلام عقلی گسترش یافته بود، مورد مطالعه و تطبیق قرار داده‌اند.

از آنجا که رابطه فاعلیت خدا و فاعلیت انسان - که با عنوان «مسئله جبر و اختیار» شناخته می‌شود - دغدغه اصلی بسیاری از متکلمان و الهی‌دانان در طول تاریخ بوده است و علمای اسلامی نیز با هر گرایش و مذهبی در تلاش برای تبیین این مسئله بوده‌اند، آثار فراوانی به صورت ضمنی و یا مستقل به این موضوع و پاسخ به مشکلات آن پرداخته‌اند. اما در همه این آثار، تلاش برای حل مسئله و

پاسخ‌گویی به شبهات و پرسش‌های پیرامونی بوده است. آثار فلسفی و کلامی با رویکردی عقلی و بر پایه اصول فلسفی و کلامی به موضوع پرداخته‌اند؛ چنانکه محدثان و فقیهان نیز با رویکردی نقلی در تلاش برای تبیین دیدگاه امامیه بوده‌اند و بسیاری از منابع حدیثی و شرح‌ها و حاشیه‌ها به این موضوع اختصاص یافته است. فهرست این آثار خود چندین مجلد می‌شود، هرچند محتوای این آثار می‌تواند مبعی برای یک پژوهش تاریخی باشد، اما پیشینه‌ای برای این دست پژوهش‌ها به شمار نمی‌رود. چنانکه پیش‌تر اشاره شد، مسئله این پژوهش، متفاوت با مسئله پژوهش‌های کلامی است. اثر حاضر با نگاهی تاریخی به دنبال زمینه‌های پیدایی مسئله در جهان اسلام و چرایی مواجهه‌های مختلف با این موضوع در سده‌های نخستین است. سرانجام با بازخوانی تاریخی نظریه «امر بین امرین» انگاره‌های مختلف را در یک تحلیل تاریخی بررسی می‌کند.

با این‌همه، این پژوهش خود را مرهون تلاش‌ها و زحمات پژوهشگرانی می‌داند که هر کدام سهمی در تبیین و آشکار ساختن فکر اسلامی و شیعی در طول تاریخ داشته‌اند. به ویژه در موضوع فاعلیت انسان و مسائل مرتبط با جبر و اختیار، کتاب‌ها و مقالات بسیاری روانه بازار نشر شده‌اند. اگرچه این آثار رویکرد تاریخی نداشته و یا متمرکز بر دوره‌های متأخرتر شده‌اند، اما در پژوهش حاضر مورد توجه قرار گرفته، از پاره‌ای دستاوردهای آنها استفاده شده است. در این میان از پژوهش‌های ذیل می‌توان یاد کرد:

نگاه سوم به جبر و اختیار^۱: نویسنده در این کتاب، تاریخ مسئله جبر و اختیار را از پیش از اسلام تا دوره‌های میانی بررسی کرده و نظریه‌های مختلف کلامی و

۱. محمد حسن قدردان قراملکی، نگاه سوم به جبر و اختیار، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی،

فلسفی مطرح شده - حتی تا دوره‌های معاصر - را گزارش نموده است. هدف اصلی این کتاب، تبیین نظریه آمرین بر پایه مبانی کلامی - فلسفی - به عنوان راه حل این مشکل تاریخی - است؛ از این رو به قرائت‌های مختلف از این نظریه و به ویژه دیدگاه امامیه پیش از سده چهارم توجه نشده است.

الحرية الانسانية عند الشيعة الاثني عشرية (فی عصر التأسيس): اگرچه این کتاب رو بکرد تاریخی دارد و به مسئله جبر و اختیار و مبانی آن از نظر شیعه اثنا عشری در دوران تأسیس کلام پرداخته است، اما مراد نویسنده از دوران تأسیس، تأسیس نظام کلام حلالی به دست شیخ مفید در بغداد است. نویسنده در این کتاب، بیشتر بر اندیشه‌های کلامی شیخ مفید، سید مرتضی و شیخ طوسی تمرکز کرده است و از نظریه‌ها و مبانی اندیشه کلامی متکلمان کوفه و یا اندیشمندان امامیه در مدرسه قم - تا پایان سده چهارم - یاد نکرده است.

پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی جبر و تفویض در مدرسه کوفه و بغداد»: این پایان‌نامه اصلی خود را مقایسه تطبیقی اندیشه متکلمان امامیه کوفه و بغداد در موضوع جبر و اختیار قرار داده است. نویسنده تلاش کرده با مطالعه تاریخی، تحول اندیشه کلامی امامیه را در این موضوع تحلیل کند. اگرچه این پژوهش قدم‌های مثبتی را در این راستا برداشته است، اما در تبیین و تحلیل دیدگاه‌ها کاستی‌هایی دارد. در این مطالعه زمینه‌های پیدایش مسئله و نظریه‌های رقیب مورد توجه قرار نگرفته است، همچنین دیدگاه امامیه نیز تنها در دو مدرسه کوفه و بغداد به احصال بررسی شده؛ از این رو، نتایج به دست آمده تنها در محدوده مقایسه دو تفکر است.

۱. منی احمد ابوزید، الحرية الانسانية عند الشيعة الاثني عشرية (فی عصر التأسيس)، اسکندرية: منشأة المعارف، ۲۰۰۰م.

۲. مجتبی احمدی، «بررسی تطبیقی جبر و تفویض در مدرسه کوفه و بغداد، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۹۴ش.

الأمر بین الأمرین تحقیق اُنیق حول نفی الجبر و التفویض و إثبات الأمر بین الأمرین^۱: این کتاب پژوهشی ستودنی پیرامون مسئله جبر و اختیار در تاریخ اندیشه اسلامی محسوب می‌شود. نویسنده این اثر در فصول مختلف به تبیین و ابطال نظریه‌های جبر و تفویض و تطبیق آن بر مکاتب مختلف فکری پرداخته و در نهایت، امر بین امرین را بر پایه مبانی فلسفی تبیین کرده است. با این همه هدف نویسنده بازشناسی دیدگاه امامیه نخستین نیست، بلکه او تنها در پی تبیین نظریه امر بین امرین بوده است.

سَدّ المَقَرِّ علی القاتِل بالقدَر^۲: این کتاب با رویکرد نقلی و بر پایه شرح و تبیین معارف روایی تدوین شده است. ابتدا نویسنده نظریه جبر و تفویض را به تفصیل بررسی کرده؛ با تحلیل مستندات و مبانی آن، به نقد و ابطال این نظریه‌ها می‌پردازد و در فصل آخر کتاب، نظریه امر بین امرین را بر پایه روایات تبیین نموده است. این کتاب - به ویژه در قسمت اخیر - برای تبیین این نظریه شیعی بر پایه متون نخستین، بسیار مفید خواهد بود، اما خالی از نگاه تاریخی و شناخت نظریه‌ها و فهم امامیه در دوران نخست است.

القضا و القدر علی ضوء الکتاب و السنة و العقل^۳: چنانچه از عنوان کتاب پیداست، هدف اصلی نویسنده، تبیین آموزه قضا و قدر بر پایه مبانی کلامی و فلسفی، با بهره‌گیری از نصوص و حیانی است و رویکرد تاریخی به این مسئله ندارد. معرفت عدل الهی^۴: این کتاب نیز به اختصار مبانی نظریه امر بین امرین را

۱. سید حسین شمس، الأمر بین الأمرین تحقیق اُنیق حول نفی الجبر و التفویض و إثبات الأمر بین

الأمرین، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۶ ش.

۲. محمد باقر علم الهدی، سَدّ المَقَرِّ علی القاتِل بالقدَر، تهران: انتشارات منیر، ۱۳۸۷ ش.

۳. شیخ جعفر سبحانی، القضا و القدر علی ضوء الکتاب و السنة و العقل، مؤسسة الامام الصادق، ۱۳۸۷ ش.

۴. رضا برنجکار، معرفت عدل الهی، تهران: انتشارات نبأ، ۱۳۸۵ ش.

توضیح داده و با استفاده از دلایل عقلی و نقلی به تبیین نظریه عدل الهی پرداخته است، اما رویکرد تاریخی و مقایسه‌ای ندارد.

کتاب عدل: در این اثر نیز نویسنده با استفاده از متون نقلی، عدل الهی را در دو حوزه تکوین و تشریع به تفکیک، تبیین نموده است. این کتاب نیز رویکرد تاریخی ندارد و در پی تبیین نقلی عدل الهی است.

آثار فراوان دیگری نیز به نوعی با موضوع این پژوهش مرتبط هستند که نسبت به این تحقیق پیشینه‌ای عام محسوب می‌شوند. اگرچه این آثار در جای خود ارزشمند و تلاشی برای روشن تر شدن ابعاد گوناگون مسئله هستند، اما با اهداف این پژوهش فاصله داشته پرسش‌های آن را پاسخ نداده و یا تنها به گوشه‌ای از آن پرداخته‌اند.^۱

در پایان بر خود لازم می‌دانم از همه کسانی که از خرمن دانش و فضلشان خوشه چیده‌ام تشکر کنم؛ به ویژه از استاد عزیزم حجة الاسلام والمسلمین محمد تقی سبحانی - ریاست محترم پژوهشکده کلام اهل بیت (ع) - که حق بزرگی بر عهده من داشته، آموخته‌های مرا مرهون تلاش‌ها و راهنمایی‌های دقیق ایشان می‌دانم و این اثر نیز نتیجه راهنمایی‌های شفقانه ایشان بوده است کمال تشکر و قدردانی را دارم. همچنین بر خود لازم می‌دانم از مسئولان محترم پژوهشگاه قرآن و حدیث به‌ویژه ریاست محترم پژوهشگاه، حضرت آیت‌الله محمدی ری‌شهری و قائم مقام ریاست پژوهشگاه، حجة الاسلام والمسلمین دکتر رضا برنجکار به دلیل حمایت‌های مادی و معنوی و فراهم ساختن همه امکانات

۱. سید محمد بنی هاشمی، کتاب عدل، تهران: انتشارات منیر، ۱۳۹۲ ش.

۲. برای نمونه: محمد عماره، المعتزله و مشكلة الحرية الانسانية، بيروت: المؤسسة العربية، ۱۴۰۹ق؛ محمد ایزدی، «زمینه‌های جبرگرایی و دترمینسم در بین مسلمانان»، پایان نامه ارشد مرکز تربیت مدرس دانشگاه قم، دوره ششم؛ هری ولفسن، فلسفه علم کلام، تهران: انتشارات الهدی، ۱۳۶۸ش؛ ابراهیم بابایی، معمای سرنوشت، تحلیل قرآنی، علمی و تاریخ مسئله جبر و اختیار.

لازم برای تحقیق و پژوهش سپاسگزاری کنم. از معاون محترم پژوهش‌شکده کلام اهل بیت علیه السلام حجة الاسلام والمسلمین دکتر اکبر اقوام کرباسی که علاوه بر پیگیری‌های مستمر در مراحل مختلف تدوین تا انتشار، بخش‌هایی از این اثر را مطالعه کرده و مرا در بهبود آن یاری دادند، سپاسگزارم. نیز از سایر دوستان و همکاران عزیز در پژوهش‌شکده که به نوعی در سامان یافتن این اثر نقشی داشته‌اند صمیمانه سپاسگزاری می‌کنم. همچنین از پدر و مادر دلسوز و فداکارم که در تربیت و آموزش من محمل رنج‌های فراوان شدند، سپاسگزارم و سلامتی و طول عمر ایشان را از خداوند طلب می‌کنم. در پایان از همسر صبور و فرزندان عزیزم که طی سال‌های زندگی کوشیده‌اند بهترین فرصت‌ها برایم فراهم باشند صمیمانه تشکر می‌کنم و سلامتی و توفیق روزافزون ایشان را از خداوند متعال خواستارم.

سید حسن طالقانی